

SAMENVATTING

ROEP OM RESPECT

ERVARINGEN VAN WERKLOZEN IN EEN MERITOCRATISERENDE SAMENLEVING

Is falen je eigen schuld? Heb je succes zelf in de hand? Verdien je waardering op basis van je prestaties? Ben je een mislukkeling als je een lage positie bekleedt in de maatschappelijke hiërarchie? Dit proefschrift gaat over hoe werklozen met een ‘grote afstand tot de arbeidsmarkt’ hun zelfrespect beschermen en opbouwen in een meritocratiserende of prestatiesamenleving. In een meritocratie zijn status en waardering afhankelijk van persoonlijke prestaties (merites) die gebaseerd zijn op talent en inspanning. Je moet je maatschappelijke positie en de daarbij behorende waardering, *verdienen*. De logische consequentie hiervan is dat als mensen werkloos zijn of op een lage sport van de maatschappelijke ladder staan, dat aan zichzelf te danken hebben en geen erkenning en respect genereren. Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens veronderstellen dat het zelfrespect van deze zogenaamde ‘verliezers’ in de meritocratische competitie om maatschappelijk succes danig onder druk is komen te staan (Swierstra & Tonkens 2008, 2006; vgl. De Botton 2004; Sennett 2003).

De zorgen over een mogelijke erosie van zelfrespect inspireerde mij tot het onderzoek naar bronnen van zelfrespect van de zogenaamde ‘verliezers’ in een meritocratiserende samenleving. Wat doet het met werklozen als zij er niet in slagen waardering te ontlenen aan een betaalde baan? Ervaren werklozen hun ‘verlies’ als hun eigen schuld en als reden om zichzelf te schamen? De hoofdvraag van deze dissertatie is als volgt geformuleerd:

Wat zijn gevolgen van meritocratisering voor het zelfrespect van langdurig ongewild werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt?

Ik ga niet in op de vraag of een meritocratisch maatschappijmodel daadwerkelijk bestaat. Dat is voor dit onderzoek ook niet relevant. Of de meritocratie als perceptie gevolgen heeft voor identiteit en zelfrespect daarentegen wel. Het idee dat succes en falen zijn toe te schrijven aan persoonlijke verdienste is in ieder geval stevig geworteld in het dagelijks leven, en volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) wordt de harde keerzijde van het meritocratische ideaal steeds meer werkelijkheid (2004: 376). Dit proefschrift laat zien hoe werklozen hun werkloosheid beleven, wat de afwezigheid van een betaalde baan doet met hun zelfrespect, en waarom en hoe zij met hun werkloosheid omgaan en hun zelfrespect beschermen. Ook geeft het inzicht in *hoe* waardering en zelfwaardering tot stand komen, onder welke omstandigheden het zelfrespect van werklozen wordt bedreigd en welke rol meritocratisering daarin speelt. Ik laat zien dat werklozen zich ambivalent verhouden ten opzichte van het meritocratische ideaal. Natuurlijk hebben ze er ‘last’ van, maar opmerkelijk genoeg ontlenen ze er ook waardering aan. Ook ga ik in op hoe tegenstrijdig ze kunnen zijn over welke bronnen van waardering wel en welke niet belangrijk zijn voor hun zelfrespect. De ambivalenties laten zien dat zij met een zekere veerkracht omgaan met hun relatief lage maatschappelijke positie en meritocratisering, maar ze leggen ook bloot hoe belangrijk werk als ‘plicht’ voor hen is, en hoe kwetsbaar hen dat maakt.

De hoofdvraag wordt beantwoord voor een speciale groep werklozen, namelijk werklozen die niet berusten in hun werkloosheid. Ik heb gesproken met werklozen die vrijwillig aan sociale activeringsprojecten meedoen. Omdat hun deelname vrijwillig is, passen ze goed binnen de veronderstellingen van het meritocratische ideaal. Zij geven in ieder geval hiermee te kennen actief iets aan hun maatschappelijke positie te willen veranderen door een inspanning te leveren. Mijn

verwachting was dat juist deze werklozen hun situatie niet als een voldongen feit zien, maar over hun maatschappelijke positie nadenken, en hun gedachten daarover kunnen verwoorden.

Er is een veelheid van kwalitatieve onderzoeksmethoden toegepast om de hoofdvraag te beantwoorden: semigestructureerde interviews met zowel werklozen als professionals, vignetonderzoek, documentenanalyse en observatie op locatie. Bij zes sociale activeringsprojecten heb ik semigestructureerde interviews gehouden met in totaal met 56 werklozen en 16 projectprofessionals. Met professionals sprak ik over hun ervaringen met deelnemers, hun doelstellingen en verwachtingen voor deelnemers, en hun werkwijze. Naast de semigestructureerde interviews over hun eigen positie, heb ik de projectdeelnemers veertien arbeidsmarktposities (betaalde en onbetaalde) laten rangschikken naar waardering en respect in een zogenaamde waarderingshiërarchie. Die rangschikking heb ik volgens de vignetmethode gebruikt als 'vignet', om te weten te komen of werklozen de samenleving als meritocratisch zien. Het ging mij er vooral om te achterhalen welke criteria en waarden ze gebruiken om tot een hoge of lage waardering van arbeidsmarktposities te komen. Centraal daarbij was de vraag: percipiëren zij de maatschappelijke orde vooral gebaseerd op meritocratische waarden en principes of op basis van bronnen die meer passen bij een alternatieve logica?

SOCIALE ACTIVERINGSPROJECTEN: ACTIVEREN, WAARDEREN EN THERAPEUTISEREN

Voordat ik zes activeringsprojecten selecteerde voor verder onderzoek, heb ik van 24 sociale activeringsprojecten het promotiemateriaal bestudeerd om te weten te komen welke verschillende sociale activeringsprojecten in Nederland zoal bestaan. Ze blijken een belangrijk gemeenschappelijk kenmerk te delen, namelijk de overtuiging dat mensen zélf verantwoordelijk zijn voor (de inrichting van) hun leven. Ze helpen werklozen maatschappelijk actief te worden, zodat deelnemers uiteindelijk een stap in de richting van de arbeidsmarkt kunnen zetten. Ze verschillen echter in de mate waarin zij de morele plicht uitdragen dat mensen ook daadwerkelijk weer de arbeidsmarkt op moeten. Met andere woorden, ze draaien niet allemaal alleen om activering. Bij sommige speelt ook waarderen en therapeutiseren een rol, zodat werklozen ook los van de arbeidsmarkt zelfrespect kunnen opbouwen.

Ik heb uiteindelijk drie typen sociale activeringsprojecten onderscheiden naar doelstellingen, methoden en relatie tot de arbeidsmarkt (hoofdstuk zes). Ze verschillen van elkaar in de manier waarop deelnemers kunnen 'sleutelen' aan zichzelf en kunnen werken aan hun inzetbaarheid op de arbeidsmarkt. Werklozen bij 'instrumentele projecten' worden klaargestoomd om de arbeidsmarkt weer te betreden door het aanleren van de benodigde vaardigheden. Bij 'sterrenprojecten' ligt de nadruk eerder op het ontwikkelen van allerlei 'bijzondere' talenten, zoals hun zangtalent of hun vermogen om een bindende factor te zijn in de wijk. Bij 'therapeutische projecten' krijgen de deelnemers de gelegenheid door zelfstudie hun weerbaarheid te vergroten om met de eisen en verwachtingen van onze prestatiesamenleving om te kunnen gaan.

GELD EN NUT: TWEE WAARDERINGSLOGICA'S

Werklozen in de zes geselecteerde sociale activeringsprojecten heb ik gevraagd hoe zij zichzelf waarderen en hoe zij denken dat anderen hen waarderen. Centraal daarbij stond – zoals gezegd – de vraag of ze daarbij meritocratische waarden hanteren of niet. Ik heb ze twee hiërarchieën van arbeidsmarktposities laten maken: een naar de waardering die zij zelf aan arbeidsmarktposities

toekennen, en een naar hoe zij denken dat *anderen* aankijken tegen een hiërarchie van arbeidsmarktposities.

Interessant is dat ik twee verschillende waarderingslogica's vond: een die ik de 'meritocratiseringslogica' heb genoemd en de ander de 'logica van het maatschappelijk nut'. Een meritocratiseringslogica is volgens werklozen dominant in de waardering van posities in de publieke opinie. Ze denken dat *anderen* geloven in het meritocratische ideaal. Anderen zouden hun waardering baseren op opleiding, het al dan niet hebben van een betaalde baan, en op behaald succes op basis van talent en inspanning, los van toeval of sociale achtergrond. Een belangrijk kenmerk van dit repertoire is dat eenvoudig en onbetaald werk als schoonmaken of vrijwilligerswerk laag wordt gewaardeerd omdat er geen talent voor is vereist.

Aan de rangschikkingen door werklozen zelf ligt een logica van het maatschappelijk nut ten grondslag. Werklozen gebruiken voor zichzelf deels dezelfde waarden en criteria om hun eigen waarderingshiërarchie te onderbouwen, maar er zijn ook belangrijke verschillen. Zorgen voor anderen, hard werken en een bijdrage leveren aan de samenleving vinden zij ook belangrijke bronnen van waardering – of mensen nu betaald worden of niet. Ze plaatsen kanttekening bij een sociale orde die overwegend is gebaseerd op meritocratische waarden; ze pleiten voor een opwaardering van 'actieve werklozen' die gemotiveerd zijn en zich nuttig maken, maar ook van vrijwilligers en schoonmakers, en voor een kritischere houding ten opzichte van de maatschappelijk hoogst gewaardeerden. Niet alleen een (goed) betaalde baan zou in hun ogen een bron van waardering mogen zijn. Als mensen om welke reden dan ook geen status en waardering kunnen ontlenen aan een betaalde baan, dan kunnen zij toch via onbetaald werk iets betekenen, is een veel gehoorde mening van langdurig werklozen. Werk dat in materiële zin laag wordt gewaardeerd, is in hun ogen ook niet per definitie minder waard in immateriële zin. Sterker nog; onbetaald en laagbetaald werk dichten ze vaak moreel hoogstaande waarden toe.

CONSTRUCTIE VAN ZELFRESPECT OP DRIE NIVEAUS

Wanneer mijn respondenten vertellen hoe ze naar zichzelf kijken en hoe zij hun zelfrespect opbouwen, merken we dat er sprake is van een aantal spanningen. Soms gebruiken ze de logica van het maatschappelijk nut om hun zelfrespect te beschermen en bestendigen, en andere keren een meritocratiseringslogica. Ze zijn op zijn minst ambigu over de bronnen waarop zij hun zelfrespect baseren. Ik onderscheid drie niveaus waarop werklozen hun zelfrespect construeren; individueel, sociaal en cultureel.

In hoofdstuk vier beschrijf ik hoe werklozen op *individueel niveau* hun zelfrespect beschermen tegen persoonlijk falen. Ondanks hun maatschappelijke positie zijn werklozen ervan overtuigd dat ze wel degelijk verdienstelijk zijn, over talent beschikken en conform de logica van het maatschappelijk nut hun bijdrage leveren aan de samenleving. Daarbij hanteren ze zowel meritocratische als pre-meritocratische overwegingen. Ze vinden bijvoorbeeld dat werkgevers discrimineren naar leeftijd en mensen zonder diploma's geen kans geven. Hun sociale achtergrond is tevens een veelgehoorde verklaring waarom het ze niet lukt een baan te vinden. Ze hebben nooit de kans gehad een opleiding te volgen en 'papiertjes' te halen omdat dat niet gebruikelijk was in de familie en de gemeenschap waarin ze opgroeiden. Met die gedachten beschermen ze hun waardigheid. Hun werkloosheid is niet hún schuld. Niet zij, maar anderen schieten tekort.

Ook verklaren respondenten hun werkloosheid soms door de meritocratiseringslogica juist in hun voordeel te gebruiken. Ze benadrukken dat hun werkloosheid een gevolg is van onvoldoende inspanning in het verleden en putten hoop uit het meritocratische ideaal door te geloven dat

wanneer zij zich wél inzetten die baan er zeker komt (vgl. Lamont et al. 2013: 148). Wanneer ze gebrek aan eigen inspanning als oorzaak van hun werkloosheid aangeven, heeft dat als bijkomend voordeel dat ze niet hoeven te twijfelen aan hun talent. Weer een andere manier om hun werkloosheid te verklaren en hun zelfrespect te bestendigen, is door alternatieve waarden te omarmen. Ze verwerpen de meritocratische waarden en benadrukken de waarde van onbetaald (vrijwilligers)werk.

Waar werklozen overwegend niet naar hun eigen tekortkomingen wijzen om hun werkloosheid te begrijpen, doen anderen dat – conform het meritocratische ideaal – volgens hen wel. Ze denken dat anderen hen zien als ‘niks, niets en nutteloos’. Als luie profiteurs die op de verzorgingsstaat parasiteren en hun best niet doen om een baan te vinden. De werklozen die ik heb gesproken, hebben een manier gevonden om dit stereotype beeld van zich af te werpen. Ze bestendigen als het ware op *sociaal niveau* hun zelfrespect vanuit de overtuiging dat zij beter zijn dan anderen (hoofdstuk vijf). Ze trekken een duidelijke scheidslijn tussen zichzelf als ‘actieve werklozen’ en ongemotiveerde ‘inactieve werklozen’ die naar hun idee onterecht een uitkering krijgen. De meritocratiseringslogica komt hen nu goed uit. Stereotype, inactieve werklozen zouden hun falen wél aan zichzelf te wijten hebben. Dat zijn de daadwerkelijke *losers* die in hun ogen geen knip voor de neus waard zijn. Dankzij de keuze voor een strategische vergelijkingsgroep waarvan zij zich kunnen distantieëren, plaatsen ze zichzelf in een goed daglicht en onttrekken zij zich aan de kritiek van anderen. Het haalt de maatschappelijke druk van de ketel en fungeert als schild tegen onderwaardering.

Er is nog een derde weg in de constructie van zelfrespect en wel op *cultureel niveau*. Deze derde mogelijkheid betreft de geldelijke beloning van werken. ‘Wie geld verdient, is meer waard’ is een dominante culturele waarde. Ik laat in hoofdstuk zeven zien dat die ook geldt voor werklozen. Dat werklozen juist op deze route zelf nauwelijks of geen invloed kunnen uitoefenen, neemt niet weg dat ook zij zich een waardiger lid van de samenleving zouden voelen als zij wel een geldelijke beloning voor hun bijdrage zouden ontvangen. Het betekent echter niet dat ze geen zelfrespect kunnen ontlenen aan *onbetaalde* werkzaamheden, echter vooral in het geval hun activiteiten overeenkomsten vertonen met ‘echt’ werk. Hierin schuilt meteen ook het gevaar van een averechts effect. Voor de meesten is deelname een tijdelijk noodverband, geen duurzame oplossing. Het is nu eenmaal geen écht (lees: betaald) werk. Als blijkt dat hun deelname aan een activeringsprogramma niet leidt tot het vinden van een betaalde baan, dan volgen teleurstelling, frustratie en boosheid. Hun ervaringen met sociale activering leggen wederom een tegenstrijdigheid bloot: waar ze onbetaald werk een hoge morele waarde toedichten (hoofdstuk drie) – want nobel en nuttig – is het geen duurzame bron van zelfrespect.

IMMATERIËLE BETEKENIS VAN GELD

In hoofdstuk acht laat ik – in het verlengde van bovenstaande – zien dat de rol van een geldelijke beloning in de constructie van zelfrespect niet alleen in materiële zin, maar vooral ook in symbolische, immateriële zin begrepen moet worden. Opmerkelijk was dat veel van mijn respondenten begonnen over meer gevoelsmatige betekenissen van het ontvangen van loon die voor hen belangrijk zijn. Een loonzakje staat ook voor waardering en erkenning. Dat geldt meer betekenissen heeft dan alleen een financiële, is volgens verschillende (economisch) sociologen een onderbelicht en misschien ook wel een onderschat onderwerp in de literatuur (Velthuis 2005, 2003; De Regt 1995; Zelizer 1989). Uit mijn onderzoek blijkt dat symbolische betekenissen van een geldelijke beloning de gevoelshuishouding van werklozen beter helpen te begrijpen. Ongevraagd en in wisselende combinaties kwamen tijdens de interviews verschillende symbolische betekenissen aan bod. Ik onderscheid er vier.

Een geldelijke beloning zorgt voor een inkomen, maar staat ook voor zelfstandigheid en onafhankelijkheid; onafhankelijk van een partner en van de staat. De tweede betekenis is de betaling als erkenning en immateriële waardering van persoonlijke verdienstelijkheid. Op de derde plaats staat een beloning voor de wederkerige afhankelijkheidsrelatie tussen degene die een dienst levert en de ander die de dienst afneemt. Een geldelijke beloning is de schakel in deze relatie. Deze uitruil verzoet de verplichting die gepaard gaat met werk. En op de vierde plaats levert betaald werk een bron van zelfrespect als werklozen de beloning rechtvaardig vinden. De beloning moet dus in verhouding staan tot iemands persoonlijke verdienstelijkheid en in verhouding tot wat anderen krijgen voor vergelijkbare inspanningen. Een beloning krijgt betekenis in relatie tot de bijdrage van anderen.

De 'immateriële verdiensten van een materiële bron' helpen begrijpen waarom relatief laagbetaald schoonmaakwerk en het leveren van een onbetaalde tegenprestatie als vernederend kunnen worden ervaren. Ook wijzen ze erop dat een basisinkomen niet de panacee zal zijn. Een dergelijk inkomen mist namelijk de symbolische betekenissen die een geldelijke beloning voor diensten kenmerkt en die eraan bijdragen dat werk tot voldoening leidt. Juist een 'verdiend' inkomen draagt bij aan het zelfrespect van mensen. Het zorgt ervoor dat zij zichzelf als nuttig lid van de samenleving kunnen zien. Met een basisinkomen zijn werklozen net zo afhankelijk en worden ze net zomin beloond voor hun relatieve verdiensten en prestaties als met een uitkering.

WERKLOOSHEID ALS BRON VAN SCHAAMTE EN SCHULD

Op basis van de bevindingen die ik presenteer en in antwoord op de hoofdvraag heb ik in dit proefschrift drie met elkaar samenhangende gevolgen van meritocratisering voor het zelfrespect van ongewild werklozen laten zien. Op de eerste plaats kost het werklozen veel emotiewerk om hun zelfrespect te beschermen en zich te onttrekken aan het negatieve stereotype beeld waarvan zij denken dat anderen dat van hen hebben. Ze moeten voor hun gevoel opboksen tegen een imago als *selfmade* verliezers in de meritocratische competitie om maatschappelijk succes (vgl. Prast & Elshout 2012).

De tweede consequentie is nauw verweven met de eerste. Als gevolg van de dwingende norm dat 'echt' werk in feite betaald werk moet zijn, is het aantal bronnen waaraan werklozen in dit onderzoek zelfrespect kunnen ontleen gering. Respondenten hebben zeer beperkte opvattingen over wat arbeid wel en niet is (vgl. Pahl 1984: 91). Opvoeding, mantelzorgen of vrijwilligerswerk vallen allemaal niet onder 'echt' werk en zijn daarom in hun ogen onvolwaardige alternatieven (vgl. Van Berkel en Van der Aa 2005: 331). De dwingende norm van betaald werk maakt werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt kwetsbaar. Zolang bredere culturele en maatschappelijke erkenning via betaald werk verloopt, is het voor werklozen lastig zich een waardig lid van de samenleving te voelen. Meedoen op andere, alternatieve manieren zal dan niet lonen. Want zonder maatschappelijke erkenning is het uitermate lastig de eigenwaarde te behouden of op te bouwen.

Tot slot blijkt nog een derde consequentie van meritocratisering uit mijn onderzoek. Veel actieve werklozen trekken een scherpe grens tussen actieve en inactieve werklozen, met als doel hun eer en zelfrespect te beschermen. Dat is niet zonder gevolgen. Het maakt ze in feite nog kwetsbaarder. Door het dominante discours waar ze zelf zo'n last van hebben te reproduceren, houden ze de sociale ongelijkheid en het idee van werkloosheid als individueel probleem niet alleen in stand maar versterken het zelfs. Het polariseert eerder dan dat het verenigt. Een collectieve oplossing, zoals zich verenigen om de negatieve stereotypering te bestrijden, blijkt geen onderdeel uit te maken van hun repertoire (vgl. Derks et al. 1995: 154-155). Werklozen die ik sprak zetten zich eerder tegen elkaar af

dan tegen ‘de maatschappij’. Dit zou een indicatie kunnen zijn van het in Nederland ver voortgeschreden individualisme. Het wijst er in ieder geval niet op dat mensen aan de onderkant van de samenleving snel de neiging hebben zich met elkaar te identificeren, laat staan zich te verenigen.

De onderwaardering waarvan werklozen naar eigen zeggen het slachtoffer zijn, legt dus een belangrijke keerzijde van meritocratisering bloot. Door een ‘eigen-schulddiscours’ te reproduceren belemmeren ze onderlinge solidariteit en houden ze het stereotype beeld van werklozen als mislukkelingen in stand. Werklozen verkeren in een dubbele spagaat, maar houden zichzelf ook in een houdgreep.

MERITOCRATISERING: EEN PROCES DAT VOORUITBRENGT OF VERNEDERT?

Van een erosie van zelfrespect van mensen op de onderste sporten van de maatschappelijke ladder is niet zonder meer sprake. Vaak blijken werklozen zichzelf redelijk succesvol te behoeden voor gevoelens van persoonlijk falen. De manier waarop ze op individueel, sociaal en cultureel niveau hun eigenwaarde construeren, maakt ook inzichtelijk dat ze het meritocratische ideaal afwijzen wanneer het ze onder druk zet, en gebruiken wanneer het hen uitkomt. Dit toont hun ambivalente houding tegenover het meritocratische ideaal, maar ook dat ze de meritocratie niet voortdurend als dwingend en drukkend ervaren. Ze kunnen zich ook pragmatisch en veerkrachtig ten opzichte van het ideaal opstellen (vgl. Lamont et al. 2013). Ze blijven gevoelig voor de dominante ladder, maar zo nodig creëren ze hun eigen maatschappelijke ladder.

De ambivalenties reflecteren echter ook de worsteling van werklozen, evenals de uitzichtloosheid van hun positie. Het is goed denkbaar dat alleen al de letterlijk en figuurlijk uitgesproken wens om te werken helpt bij zelfbescherming. Het biedt onvrijwillig werklozen mogelijk een houvast dat ze missen in een samenleving waarin erkenning en waardering sterk afhankelijk zijn van betaald werk. In die zin is het ook begrijpelijk dat ze willen geloven in de maakbaarheid van hun maatschappelijke positie. Maar zolang ‘echt’ werk gelijkstaat aan *betaald* werk, hebben werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt geen kans om zonder baan hun zelfrespect duurzaam op te bouwen. Daarvoor is het noodzakelijk dat de samenleving erkent dat werkloosheid een pijnlijke en onwenselijke situatie is, en niet een gevolg van persoonlijke tekortkomingen. Dat geldt ook voor omarming van een bredere definitie van verdienste. Die kunnen de afstand verkleinen tussen werklozen en de rest van de samenleving.

Werkloosheid was altijd al een drama voor mensen die erdoor getroffen worden. De opkomst van de meritocratie voegt hier een nieuw en bijzonder pijnlijk punt aan toe. Lag voorheen het verlies van een baan aan de maatschappij, de crisis of het lot. Tegenwoordig ligt het aan de werklozen zelf en waar zij wellicht in gebreke zijn gebleven. Persoonlijke verantwoordelijkheid is goed, de mens als selfmade project een uitdagend streven en meritocratisering een stimulans tot zelfontplooiing; het betekent echter niet dat werkloosheid een bron van schuld en schaamte zou moeten zijn. Dan wordt meritocratisering een proces dat mensen niet vooruitbrengt, maar vernedert. Met dit boek hoop ik bij te dragen aan het besef dat ook werklozen recht hebben op respect en waardigheid. Werkloos zijn is al vervelend genoeg.